

Sultan V. Murad'ın Hal'ine Meşru Bir Gerekçe: Osmanlı Siyaset Geleneğinde "Makasidü's-Şerîa

Sultan V. A Legitimate Reason for Murad's Dethroning: "Makasidü's-Sharia" in the Ottoman Political Tradition

Ercüment TOPUZ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, Türkiye

ORCID: 0000-0001-9458-1384 | Email: ercumenttopuz@yyu.edu.tr

Makale Bilgisi / Article Information

Cite as/Atıf: Topuz, E. (2024). Sultan V. Murad'ın hal'ine meşru bir gerekçe: Osmanlı siyaset geleneğinde "makasidü's-şerîa. *Fikriyat Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 216-230.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 03.12.2024 **Kabul Tarihi / Accepted:** 19.12.2024

Yayın Tarihi / Published: 31.12.2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December 2024

Cilt/ Volume: 4 Sayı/ Issue: 2

Sayfa / Pages: 216-230

İntihal / İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two reviewers and confirmed to be plagiarism-free.

Yayıncı / Published by: Siirt Üniversitesi Fikriyat Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi / Siirt University Journal of Social Sciences Research

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ercüment TOPUZ). It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

Öz

Osmanlı siyasi geleneğinde muktedirin meşruiyeti iki kıstasa dayanmıştır. Bunlar şer’i ve örfi esaslardır. Şer’i esasın üslubunu “tefakkuh”, örfi esasın üslubunu ise “teamül” oluşturmuştur. Birinci üslubun tedvininden “fıkıh” literatürü neş’et etmiş, ikinci üslubun temessülünden de “töre” ortaya çıkmıştır. Hem fıkıh literatürü hem de töre olgusu, daha yaşanılabilir ve yönetilebilir bir dünya için muktedirlerin, amirlerin ve memurların en önemli başvuru kaynaklarını teşkil etmişlerdir. Hükümlerinin ve hakimiyetin “lazım-ı gayrı mufarıkı” olan her iki esasın aynı zamanda muktedirlerin baş ucunda “demokles kılıcı” gibi asılı durmasını temin eden belli kriterleri de mevcut olmuştur. Bunlar “din”, “mal”, “nesil”, “nefis” ve “akıl” ilkeleri olup fıkıh literatüründe “makasidü’ş-şerîa” kavramının zaruriyat alt başlığı altında tarif ve tasnif edilmiştir. Mezkûr ilkelere itibar muktedirin meşruiyetine, ihmal ise hal’ine sebebiyet vermiştir. Osmanlı Devleti’nde bahse konu ilkelerin göz ardı edilmesinden kaynaklanan hal’ vak’aları kronik veya vesikalarda dolaylı olarak ifade edilirken V. Murad’ın saltanatına son veren fetva da ise mezkûr kavram doğrudan doğruya kullanılmıştır. Çalışma Osmanlı Arşivleri başta olmak üzere dönem kaynakları ve konuya ilişkin araştırma eserleri dikkate alınarak kronolojik bir düzlemde hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Makasidü’ş-şerîa, V. Murad, Hal’, Hakîmiyet.

Abstract

In the Ottoman political tradition, the legitimacy of the powerful was based on two criteria. These are the Shari'ah and customary principles. “Tafakkuh” has formed the style of the basis of Shari'ah, and “uamul” has formed the style of the customary basis. From the teaching of the first style, “fiqh” literature was promoted, and from the teaching of the second style, “custom” emerged. Both the fiqh literature and the phenomenon of custom have constituted the most important sources of application of the able, superiors and civil servants for a more livable and manageable world. Its two essentials, which are the "sine qua non" of sovereignty and domination, also have certain criteria that do not ensure that the powerful stand in the gap like the "sword of Damocles" at the starting point. These are the policies of “religion”, “wealth”, “generation”, “self” and “reason” and they are described and classified under the subheading of necessity of the concept of “maqasid al-shariah” in the literature of fiqh. Respect for the aforementioned principles is the legitimacy of the powerful, while neglect is the cause of their throning. While the dethroning resulting from the disregard of the principles in question in the Ottoman Empire were expressed indirectly in chronicles or documents, the aforementioned concept was used directly in the fatwa that ended the reign of Murad V. The study was prepared in a chronological order by taking into account the period sources, especially the Ottoman Archives, and research works on the subject.

Keywords: Makasid Sharia, Murad V, Dethroning, Sovereignty.

Giriş

Müslüman dünyada siyasetname literatürünün asli kaynaklarını şeriat ve töre oluşturmuştur. Her iki kaynak da muktedirin seçiminden meşruiyetine kadar var olan ilkeleri ve hususiyetleri tayin etmişlerdir. Genel hatlarıyla şeriat “tefakkuha”, töre de “teamüle” tekabül etmiştir. Bu bağlamda tefakkuhun çerçevesi “ahkâm” ile teamülün penceresi ise “siyasetle” belirlenmiştir. Şeriat vurgusunun ağırlıkta olduğu eserler “ahkâm-ı sultaniye ve nasihatü’l-müluk” başlıkları altında değerlendirilirken, töre tonunun yoğunlukta olduğu metinler ise “siyasetname” ve “layiha” başlıkları altında tanımlanmışlardır. Dolayısıyla tefakkuh temelli literatür, muktedirin taşınması gereken “vasıflara”, teamül tandaslı metinler ise iktidar sahiplerinin “yönetme tarzlarına” gönderme yapmıştır.

“Vasıf”, mükellefiyete “tarz” memuriyete vurgu yapmıştır. Mükellef olmanın asgari şartını akıl/rüşü oluştururken memurluğun gerek kıstaslarını da din, nefis, nesil, akıl ve malın muhafazası teşkil etmiştir. Asgari şart muktedirin meşrutiyeti için müşavereye, gerekli kıstaslar ise toplumun rızasına, dolayısıyla iktidarın istikrarına kapı aralamıştır. Bu siyasi istidlal neticesinde müşavere; hukukun egemenliğine, rıza; yönetilenlerin hadimliğine istinad etmiştir. Böyle bir müktesebat literal düzeyde “fıkhi”, “kelami” ve “tasavvufi” yöntem ve disiplinler üzerinden geniş bir kaynak kullanımı sunmuştur. Her üç geleneği kendi tecrübesinde sergileyen İmam Gazali, Sultan Sencer’e takdim ettiği eserinde konuya ilişkin tavsiyeleri tafsilatlı bir şekilde paylaşmıştır.

Akıllı, bilgin, zeki, eşyayı kavraması, ferasatlı, yiğit, müşavere ve teenni ile hareket, güzel ahlâklı, bütün halka sevgi beslemesi, halkına hürmet etmesi, gerektiği yerde halkına müdarada bulunması, işlerinde görüş ve tedbirli olması, seleflerinin hatıralarını çokça okuması, seleflerinden dürüst olanların yolunu takip etmesi, kendisini tanımayan adamlardan gizlice kendisini soruşturması, asrında yaşayan ve ilmiyle âmil olan bilginlerden öğüt istemesi...(Gazali, 1969, s.86).

İrfani geleneğin önemli temsilcilerinden biri olan İbn Arabî de imamet bahsinde muktedirin taşınması gereken hususiyetler konusunda Gazali ile müşterek hareket etmiştir.

Halife/sultanın taşınması gereken özelliklerin toplamı ondur. Onlardan altısı vehbi/verili iken dördü ise kesbidir. Verili olanlar “reşid olmak”, “akıl”, “hürriyet”, zükûret/erkek olmak” “sağlıklı olmak-hâsse-i sem’ ve basarın selameti” ve “nesebdir”.¹ Kesbi olanlar ise “Necdet”, “ilim”, “kifayet” ve “veradır”(İbn Arabî, 2018, s.133-44).

Hükümdar olması beklenen kişilerde bu hususiyetlerin aranmasındaki maksat, “vediuallah” olarak takdim edilenlere (yönetilen kesime) karşı, siyaset-i şer’iyyenin zorunlu ilkeleri olan “adalet” ve “ihsanda” kusur edilmemesidir (Taşköprülüzâde, 2016, s.32). Adalet ve ihsanı siyaset etmenin merkezine alan ulema, hükümdarda aranılan “nesebin” sadece “Kureyş soyu” ile sınırlandırılmayacağı içtihadında da bulunmuşlardır. İmam Gazali, bu fikrin en önemli müdafilerinden biri olmuştur (Gazali, 1969, s.55; Tarsusi, 2018, s.36).

Muktedirin belirlenmesinde aranılan şartların siyaset etme esnasında da etkin ilkeler olduğu malumun ilamıdır. Bu şartlar, muktedirlere, egemenlerin hukukunu değil hukukun egemenliğini ön plana çıkarmalarını telkin ve tavsiye etmiştir. Hukukun egemenliği, vahyin ve sünnetin nezaretinde tedvin edilen fıkıh literatürünce tayin edilmiştir. Fıkıhın amacı ise “makasidü’ş-şerîa” olarak tesmiye edilen “zaruriyyat”, “haciyyat” ve tahsiniyyat” şeklinde üç seviyede ele alınan bahislerdir. Muktedirin asli mükellefiyeti de “zaruriyyat” seviyesinin alt başlıklarını oluşturan “akıl, nefis, nesil, din ve mal” gibi insan yaşamının olmazsa olmazı olan kıymetlerin ve değerlerin muhafazası üzerine kuruludur.

İmam Gazali ve Sultan Sencer arasındaki mektuplaşmalar ve sultana takdim edilen eser içerik itibarıyla mezkûr kıymet ve değerlerden taviz verilmemesi üzerine yapılmış telkin ve tavsiyelerle doludur. Sözün gücünü ve muhatap nezdindeki tesirini artırmak için tavsiyelerini ayet ve hadislerle destekleyen Gazali’nin bu yaklaşımı, “siyaset-i şer’iyye” bahsi altında birçok müstakil eserin kaleme alınmasını da teşvik etmiştir. Bu bahisler “maslahat” ve “mefsedet” zıtlığı üzerine kurulmuştur (Orman, 2021, s.49-52). Gazali başta olmak üzere bu literatüre katkı sunanlar, egemen kişinin siyaset etme tarzı konusunda, makasidü’ş-şerîanın ilk seviyesine tekabül eden “zaruriyyatı” temel referans olarak almışlar,

¹ Maverdî başta olmak üzere ulemanın belli bir bölümü “Kureyş’ten olmayı” bu başlık altında zikretmektedir.

bu beş şarta muvafakatin siyasette “maslahata”, muhalefet uygulamaların ise “mefsedete” yol açacağını bildirilmişlerdir.

Selçuklu hükümdarlığını İslam dünyasında meşrulaştıran Gazali'nin pozisyonuna benzer bir rolü, Memlûk dünyasında etkin bir âlim olan Necmeddin et-Tarsusî'de üstlenmiştir. Hanefî ekolünün bir temsilcisi olarak hükümdarlığın asgari şartı olarak görülen “Kureyş” soyundan olma ilkesini ayet ve hadisler başta olmak üzere Ebu Hanife'nin yorumunu da dikkate alarak atıl bırakan Tarsusî, siyaset etme noktasında da adalet ve ihsan merkezli bir anlayış üzerinde durmuştur. Tarsusi gibi Osmanlı dünyasındaki düşünce geleneğine ve pratiğine dolaylı katkıları olan hatta “seyfü'l-mülûk” adlı eserini Sultan II. Mehmed'in veziri Mahmud Paşa'ya ithaf eden Muhyiddin el-Kafiyeci de yönetim anlayışında fikhin maksadına tekabül eden şartlara muvafık bir siyasetin saadete ve selamete, aksi takdirde mefselete yol açacağı tavsiyesinde bulunmuştur (El-Kafiyeci, 2018, s.36).

1. Osmanlı Siyasi Geleneğinde Muktedirin Kaynağı: Makasidü’ş- Şerîa

Kelamî, irfanî ve fikhî geleneğin siyasi bir terkibi veecessümü olan Osmanlı Devleti'nde muktedirin seçiminde veya hal'inde ulemanın ileri sürdüğü şartların etkisi görülmektedir. Ertuğrul Gazi'nin ölümünden sonra amcası yerine Osman Gazi'nin beyliğin başına getirilmesi mezkûr şartları taşımasından ileri gelmiştir. Böyle bir tercihin, kitabi bir malumatla mı yoksa şifahi bir müşahedenin sonucunda mı gerçekleştiği bilinmemektedir. Ancak döneme ilişkin daha sonra kaleme alınan kronikler, Ertuğrul Gazi'nin ölümünden sonra “göçer evlerin ba'zı Osman'ı ve ba'zı Ertuğrul'un kardaşı Osman'ın ammusu Tundar'ı beğ kılmak istediler” (Neşri, 2008, s.36) şeklinde bir kararsızlık ve karmaşa halinin tasvirini yapmışlar ve mezkûr kaynaklar ittifak halinde Osman'ın meziyetlerinin selamet ve saadet yurdu arayışında olan göçer ve bölge sakinleri için en iyi tercih olduğu kanaatini paylaşmışlardır. Kaynaklar, Gazi'nin vasfına ve tarzına yönelik romantik tasvirler yaparak tercihin zımnî bir şekilde bilinçli olduğuna vurgu yapmışlardır.

Küçük bir beyliğin, Roma mülkünde muzaffer olmasının temel etkenlerinden birisi, vasfın ve tarzın toplamından mürekkep olan “mükellef ve mesul” memur anlayışıdır. Bu anlayış, başta Gazi olmak üzere halefi tarafından ardından da hulefâsınca temsil edilmiştir. Kuruluş ve klasik dönem başarıları bu tespitin somut tezahürlerindedir. Siyaset yapma tarzları nedeniyle kuruluş dönemi hanlarından I. Bayezid ve mahdumu I. Mehmed tahta çıkarılmışlar, hakeza klasik dönem sultanlarından Sultan Süleyman hariç hepsi de aynı özellikler nedeniyle tahta oturtulmuşlardır.

Modern dünyanın doğuşuna denk gelen XVII. yüzyılda ise benzer bir tablodan bahsetmek gittikçe zorlaşmıştır. Taht sahibinin seçiminde akıl ve rüşd ilkesinden ziyade, siyasal çıkarlar ve kişisel kaygılar ön plana çıkarılmıştır. Sultan I. Ahmed'in ölümünden sonra yerine oğlu II. Osman'ın değil, kardeşi I. Mustafa'nın tercih edilmesi mezkûr kaygıdan kaynaklanmış (Peçevî II, 1283, s.360; Kâtip Çelebi I, 1286, s.385-386) ancak yaklaşık üç ay sonra Sultan I. Mustafa'nın hal' edilmesi, şeriatın maksatlarını muhafazadan mahrum bir akıl hafifliğine bağlanmıştır (Peçevî, 1283; s.362; Kara Çelebi-zâde, (?), s.535; Kâtip Çelebi II, 1287; s.386-387; Solakzade, 1297 s.696; Tugî, 2010, s.225-226). Ancak mahlu' sultanın, halefi II. Osman'ın hal' ve katledilmesinden sonra kendisinin yeniden tahta çıkarılması, dönem muktedirlerinin çıkar ve çelişkilerine somut bir misal olmuştur. “Hâile-i Osman” ismiyle tarihe geçen hadise, maktul padişahın makasidü’ş şerîayı zaafa uğratma niyetinden ileri geldiği de iddia edilmiştir (Kara Çelebi-zâde, (?), s.545-546; Kâtip Çelebi II, 1287, s.10-11; Piterberg 2017, s.45-47).

XVII. yüzyılın ilk yarısında taht oyunlarından kaynaklı krizler, nefsinden, neslinden, dininden ve malından emin olmayanları güvenli bir yer ve konum arayışına sürükleyerek Osmanlı'nın statüye dayalı toplumsal hiyerarşisini alt üst etmiştir. Bu alt üst oluş nedeniyle dönem, tagayyür ve fesad asrı olarak nitelendirilmiştir (İnalçık, 2014, s. XIII). İçtimai ve ferdi plandaki yatay ve dikey hareketlilikten kaynaklı bu yer değiştirme, doğal olarak hem taht değişikliklerine meşruiyet kazandırmış hem de devlet adamlarının görevden el-çektirilmelerine neden olmuştur. Yüzyılın ikinci yarısının arefesinde I. İbrahim'in tahttan indirilip yerine reşit olmamış, bir diğer ifade ile henüz temyiz gücüne ulaşmamış IV. Mehmed'in çıkarılması zahirde mekasid-ı şerî'anın (akıl, nefis, nesil, mal ve din) bizzat mahlu' sultan tarafından suiistimal edilmesine bağlanmıştır.

Padişahımızın hareket ve süluku hudud-ı şer'u akıldan hariç olmanın âleme ihtilal geldi. Yaramazlar mukareneti ile ilahtan kaldı. Ve her taraftan küffar baş kaldırdı. Serhadlere aduvv müstevli oldu. Hâlâ boğazda yetmiş seksen 80 kal'a-misal harbi bir sefineleri yatıp, Akdeniz'in yolunu kapatıp şeb u ruz cenk ederler. Kendi bu cümleden gafil lehv ü temaşa yaya ve celb-i

mal ve israf ve irtişaya meşgul şer-i şerif metruk olup rüşvetle alem yıkıldı. Hazine israfına sarf olundu, hâlâ şer’i şerifin hükmü ne ise anı icra için ulemamız fetvalar verip gelmişizdir. Elhamdülillah şehzade layık-ı tahttır. Cülus olmayınca (317) cem’iyet dağılmaz ve mademki cülus olmaya. Nice kanlar dökülür bir ferd emin olmaz. Lütf edip fesada ba’is olacak muhalefetten hazer edesiz emri şerefindir (Naima Mustafa Efendi, 2014, s.1163).

Tahta çıkartılan IV. Mehmet de babasıyla aynı kaderi paylaşmıştır. Yaklaşık kırk yıl sonra gerçekleştirilen hal’ hadisesine, sultanın makasidü’ş-şerîa muvafık hareket etmek yerine vakt ü zamanını av ve eğlenceyle geçirmesi neden olmuştur. Hadise, Tarih-i Raşid’de şu içerikle tasvir edilmiştir.

Pâdişâh-ı enâm hazretlerinin şeb ü rûz pîşe vü kârı sayd u şikâr ve nizâm-ı umûr-ı dîn ü devlet matrûh-ı nazar ve i’tibâr olup, a’dâ-yı dîn bu Devlet-i Aliyye üzerine her taraftan hücûm ve Memâlik-i mahrûse hudûdunda taraf taraf vaz’-ı kadem-i şûm etmeden hâlî değil iken bir alay bed-hâhân-ı dîn ü devlet sözüyle dünyayı birbirine kattılar. Ve bu derdin ilâcını görmeğe kâdir olanları dâire-i saltanattan uzak yerlere itdiler. Böyle tedbîr-i mülk ü devletiyle mukayyed olmayan Pâdişâhın şer’an ha’i lâzım idiğine şübheniz var mı efendiler? Niçün söylemezsiz” deyü cülûs hususu karâr-dâde olduğun tahkik etdikde huzzâr-ı meclis dahi sükût ile Kaimmakam Paşayı tasdik eylediler. Ba’dehû umûm üzre kalkup Şehriyâr-ı zemân hazretlerinin birâder-i mihterleri olup nevbet-i saltanat tertib-i sinn-i velâdet üzre zât-ı hümâyûnlarına müntehî olan Sultân Süleyman Hân hazretlerini kanûn-ı kadîm-i Osmânî üzre cilve-gâh-ı uzlet ü inzivâları olan Çimşirlik denmekle ma’rûf mahalden çıkarup ittifâk-ı cumhûr-ı nâs ile serîr-i saltanat-ı mevrûseye iclâs ve dûş-ı gayret-pûş-ı mülûkânelerine hıl’at-i vâlâ-yı انا خليفة في جعلناك خليفه في الارض iksâ vü ilbâs olundu (Raşid Mehmed Efendi II, 1282, s.3).

Makasidü’ş-şerîanın beş ilkesi karşısında emirül-mü’min sıfatıyla sultan ve halifelerin mükellefiyetlerini ve mesuliyetlerini yerine getirmemeleri, kendilerinin hal’ edilmelerinin meşru bir gerekçesi olmuş ve bu durum özellikle “fesad ve tegayyür devrinde” olağan bir hale gelmiştir. Olağanlık bu farkındalığı kamusal bir bilinç haline dönüştürmüştür. XVIII. yüzyıldaki ilk kurban ise II. Mustafa olmuştur. Edirne Vak’ası olarak tarihte yerini alan bu hal’ hadisesinde de aynı bahanelerin olduğu müşahede edilmiştir. Topkapı müze arşivi fonunda bulunan ilgili evrakta hal’ hadisesinin, beytü’l-malın zayi edilmesinden, din ve devlet düşmanlarının iş başına getirilmesinden kaynaklandığı belirtilmiştir. Sorunların tenkili ve sorumluların (Hace Feyzullah Efendi ve cem-i etba’ ve ensarisi) te’dibi için cümle İstanbul’da olan ulema ve meşayih ve sâdatül’zevi’l ihtiram ve ocaklılar halkı Edirne’ye varıp bizzat padişaha ahvallerini bildirmek için yola çıkmışlardır. Silivri nam kasabaya geldiklerinde derunlarında olan muradlarını izhar ve Sultan Mustafa Han’ı hal’ edip Sultan Ahmed Han’ı “nasb ve tayin” (BOA. TS. MA.e. 39/19) eylemişlerdir. II. Mustafa’yı tahttan indirip kardeşi III. Ahmed’i tahta çıkaran mezkûr sınıflar bu eylemi milletin talebi ve devletin bekası için gerçekleştirdiklerini Gülnuş Valide Sultan’a yazdıkları mektupta belirtmişlerdir.

“...cem’-i memalik-i mahrusenin halkı kendülerinden nefret etmekle İstanbul halkından maada Şam ve Haleb ve Konya ve Kütahya halkı “cum’a yı” terk edip, giderek Mısır’a ve sair memalik-i mahrusene dahi sirayet idüp devlet-i aliyye zeval gelmek ihtimali galip olmakla hayır-hâh-ı dîn ve devlet olanlar bu devlet ber-karar olmakla azl ve hal’inden iş olmaz ve devam u beka-yı Devlet-i Osmaniye ancak hal’ ile olur deyu icma ve ittifak edip ...(BOA. TS. MA.e. 39/19)

Sultan II. Mustafa’nın halefi III. Ahmed de aynı akıbetle yüzleşmiştir. III. Ahmed Han’ın tahttan indirilmesinin nedeni de seleflerinde olduğu gibi makasidü’ş-şerîanın zaruriyat kısmına tekabül eden ilkelerin ihmalinden kaynaklanmıştır. “İntizâm-ı ahvâl-i mülk ü ra’iyyet ve istirahat-i ümmet ve itâ’at-i millet husûslarına her bâr himmet ve hukûk-ı ‘ibâda dikkat ü ri’âyet ederek, a’dây-ı dîn ü devlete istihsâl-i esbâb-ı gâlibiyyet yahûd lâ-ekall tehattî-i düşmenden hıfz-ı memleketle (Şanizade I, 2008, s.35) mükellef memurların “lu’b lehve” müptela olmalarından halkın usanmış (Şemdenizade, 1338, s.7) olması, sultanın meşruiyetini nesh etmiş ve III. Ahmet 1730 tarihinden tahtından edilmiştir. Dönem müşahitlerinden Abdi Efendi’nin gözlemleri de bu özeti doğrulamaktadır. Uzun savaşlar sonrasında sahada yaşanan zafiyetlerin başta iktisadi alan olmak üzere askeri, içtimai, idari ve siyasi hayatta meydana getirdiği gedikleri kapatmak yerine zevk u safâ ile geçirilen yılların yarattığı konfor alanı, İran tehdidi karşısında Üsküdar’dan öteye adım atacak mecalsiz bir rical-i devlet ortaya çıkarmıştır. Bu atalet hali Sultan Ahmed’in de hal’ine bahane olmuştur.

Vakıa Sadr-ı âzam asaf-perver İbrahim paşa hazretleri bir zevk safhaya mail, ruz u şeb hay u huy ile sahada ve ocaklarda zabitan bir birine uygun Devlet-i âli Osman'da bu güne hareket eylemiştir. Gedikli ağaların her birisine bir bühtan ile gediğin ref' ve ziametetin kendi etba'ına ve havas-ı hümayuna ve kendisini nefy veyahut kale-bend edip bundan sonra beş on senelik ziametin hasılını alıp yine ibka eylemek mutat etmiş idi. Ve taşrada olan maldar vilayet ağalarının her biri defa defa birer bahane ile tecrim olunmuştu. Ve reaya fukarası zulm ü cevrenden perişan olmuştu. Alem hayrette kalmış idi (Abdi Tarihi, 1999, 26).

2. İslahat Devrinde Makasidü’ş-Şerîa Vurgusu

XIX. yüzyıl değişim ve dönüşüme ilişkin beklentilerin credit ve kadim arasındaki gerilim nedeniyle belirsizleştiği, devlet aklının “ne yardan ne de serden vazgeçebildiği bir zaman aralığıdır. Varlığını “an”da anlamlı kılmak ve yarına taşımak kaygısından neşet eden bu tereddüt hali, Osmanlı siyasi hayatında da acı tecrübelerin yaşanmasına kapı aralamıştır. Bu tecrübenin ilk kurbanı teceddüd asrının müşî ve mübeşşiri olarak takdim edilen Sultan III. Selim olmuştur. Sultanın mütereddit tavrı nedeniyle (Cevdet 1309, s.150,171), nizam-ı cedidin nimetlerinden efkârı umumiye değil efazıl-ı hussusiye istifade etmiş (Asım Efendi II, 2015, s.803; Cabi, 2003, s.129-130; Cevdet, 1309, s.139-140) bu da mekasid-i şer’iyenin ihmaline dolayısıyla kendisinin de hal’ine ve katline sebep olmuştur.

Şöyleki: Güruh-ı eşkıya izhar-ı hışm ve gadab ile Şeyhülislam Ataullah Efendi'nin yanına gelüb Sultan Selim'in saltanatında istiklali yok, zimam-ı devleti bir takım zalemenin ellerine verdi. Kendüsü mezkûr nefsanî ve hava-i şehvaniyesi ile meşgul olup müstevliyan-ı devlet olanlar dahi fukara reayaya enva'ı zulm ve teaddi ediyorlar diyerek ve daha bunun gibi hariç -i ez-edeb iftiralar ederek hilafetinin sıhhat ve a'dem-i sıhhatini istifta ve hüzzar dahi bunlara muvaffakattan gayri çare olmadığını ima' etmeleri üzerine Ataullah Efendi Sultan Selim'in hal'ine fetva verip ancak Bab-ı Ali'de bulunan ulemayı dahi talep ve davet eylemiş oldu (Cevdet, VIII, s.171).

Sultanın ölümünden kısa bir süre sonra aynı akıbete mütereddit Sultan IV. Mustafa da maruz kalmıştır (Cabi, 2003, s.304; Beydilli, 2020, s.284).

IV. Mustafa'nın öldürülmesinden sonra tahta çıkarılan II. Mahmud, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti tahtında en uzun süre kalan sultan olmuştur. II. Mahmud, yaklaşık 31 yıllık saltanatında mezkûr gerginliği teskin ve tereddüdü tenkil etmek adına teceddüd lehine kurumsal anlamda birçok teşebbüste bulunmuştur. Ancak sultanın ve bir avuç devlet adamının şahsi gayretleriyle gerçekleştirilen bu kurumsal dönüşüm hem yetişmiş insan gücünden hem de toplumsal destekten mahrum kalması nedeniyle sultanın ölümünün hemen akabinde eski ve yeni arasındaki gerginlik çatışmaya dönüşmüştür.

Sürece “aklı başındalık” kazandırma iddiasıyla atılan en önemli adımlardan biri “Tanzimat Fermanının” ilanı olmuştur. Osmanlı siyasi nazariyatının temel kavramlarına atıfla dolu bu metin, makasidü’ş-şerîanın zaruretler kısmı gibidir (Abu Manneh, 1994, s.197). Nefis, nesil, din, mal ve aklın, devletin korumasında olduğu beyan edilerek Sultan Mahmud tarafından hayata geçirilen kurumsal yapının ihtiyacı olan mütereddit memur kesimi ikna ve toplumsal ayrışma izale edilmeye çalışılmıştır.

Egemenin hukuku yerine hukukun egemenliğini yerleştirmeye matuf bu adım, Tanzimat ricali olarak takdim edilen M. Reşit Paşa'nın önderliğinde belli bir grup tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (Karlangıç, 2017, s.270-275). Süreci, konsolide edebilme adına kalifiye memur yetiştirmeye dönük eğitim ve öğretim kurumları kurulmuş ve süreci sahiplendirmek için de kamusal zihniyetin oluşumuna dönük basın ve yayın faaliyetlerine hız verilmiştir.

Sürece ilişkin mezkûr iki hassasiyetin en önemli hasılatı yarı sivil muhalefetin ortaya çıkışı olmuştur. Yeni Osmanlılar olarak tesmiye olunan bu muhalefetin manşet sloganlarından birisi “anayasal meşrutiyettir.” Bir diğer ifade ile muktedirin iktidarını hukukun egemenliği ile kayıt altına almak veya muktedirin meşruiyetini hukuka dayandırmak. Her iki hususiyetin temel hassasiyeti Osmanlı siyasi nazariyatının nazmını da tayin eden makasidü’ş-şerîadır. Şeriatın maksatlarının temelini teşkil eden zaruriyat kısmının Yeni Osmanlı cemiyeti tarafından dolaylı olarak sürekli dillendirildiğini kaleme aldıkları eserlerden hareketle söylemek mümkündür. Cemiyet, makasidü’ş-şerîanın zaruriyat kısmının bir tefsirden ibaret olan Tanzimat Fermanı'nı, sadece iktidarın istikrarına bir kaynak değil aynı zamanda anasır-ı muhtelifeden mürekkep Osmanlı toplumunun istikbaline de bir dayanak görmüşlerdir.

Sultan Abdülmecid'in saray ve harem ile sınırlı hayatıyla, selefi Sultan Abdülaziz'in sert iradesine eşlik eden muhafazakarlığı, Tanzimat'ın nazımına denk düşen düzenlemelerin aksamasına neden olmuştur. M. Reşit Paşa ve onun yetiştirmeleri olup sonrasında kendisinin rakipleri olarak ön plana çıkan Ali ve Fuat Paşalar, fermanın teklifine ilişkin çabalarında dahili siyasette “bürokratik bir despotizme” diplomaside ise “teslimiyete” yol açmışlardır. Bu zafiyetleri telafi edip hukukun egemenliğinde bir siyaset anlayışı geliştirmek maksadıyla meydana atılan yeni Osmanlı cemiyeti, V. Murad'ı mezkûr telakkinin tahtına yakıştırmışlardır (BOA. Y.EE. 3/7)

Bahse konu kaygıların koşullandırdığı Yeni Osmanlı Cemiyeti, muhalif bir memur zihniyetinin tezahüründen ziyade, toplum mühendisliğine soyunmuş, nazari ve ameli planda program ve pratiği birleştirerek fikrin hem üreticileri hem de işçileri olmuşlardır. 1869 'ta Fuad, 1871 yılında ise Ali Paşa'nın vefatı, bürokrasi ile saray arasında yeni bir gerilime sebep olmuştur. Bab-ı Ali otokrasisinin ortadan kalkmasıyla Sultan Abdülaziz, Mahmud Nedim Paşa ve Şeyhülislam Hasan Efendi'nin de etkisiyle babası gibi mutlakiyetçiliği ihyaya yeltenmiştir (Uzunçarşılı, 1943, s.353-35; M. Celaleddin Paşa, 1979, s.153). Mahmud Nedim Paşa, kaleme aldığı risalede sultanı yeniden yönetimin merkezine taşımak adına “Ayine ve Hasbihal” adlı eseri kaleme alarak giriş kısmında da belirttiği üzere Osmanlı yönetiminin ve yöneticilerinin tarih, toplum ve tabiatlarından kaynaklı olarak kendilerine özgü bir anlayışlarının olduğunu ifade etmiştir. Paşa, Tanzimat ile birlikte sembolik bir güce irca edilen sultanı, bürokrasinin elinde oyuncak olmaktan kurtarıp yeniden atalarının mükellefiyet ve mesuliyetleriyle mücehhez kılarak tarih sahnesine davet eder. Davetini de “Şâh vâkîf gerekdür ahvâle/Vükelâya kalursa vay hâle” beyti ile teyid etmiştir (Mahmud Nedim Paşa, 1327, s.9).

Bürokrasi ise elde edilen müktesebatı Mithat Paşa öncülüğünde ve Yeni Osmanlıların teklif ve telkinleri ile korumaya çalışmıştır. Kişisel çıkarların da eşlik ettiği bu gerilim, Osmanlı Avrupa'sında meydana gelen isyanlarla birleşince Abdülaziz'in saltanatı 1876 Mayıs'ında askeri bir darbe ile son bulmuştur. Hal' vakasından on dokuz gün evvel kaleme alınan imzasız bir layihada hem dahilde hem de hariçte yaşanan sıkıntılar nedeniyle ne “anasır-ı muhtelifenin” ne de “düvel-i muazzamanın/mütegalibenin” Osmanlı yönetimine bir i'timadı kalmadığı beyan edilmiştir (BOA. YEE, 21/29)

Böyle bir iklimde gerçekleşen darbe, dönemin resmi gazetesi Takvim-i Vekayi'de devletin ve milletin bütün bileşenleri tarafından meşru bir çerçevede gerçekleştirilmiş gibi gösterilmiştir. “1293 senesi cemâdilülâsının yedinci Salı günü Sultan Abdülaziz Han hazretleri ittifak-ı ârâ i i'zam ve icmayı ulema-yı a'lam ve inkıyad-ı cümle havas ve avam ile hal' olunmuştur (Takvim-i Vekayi, 30 Ca. 1293). Resmi söylemin yanında saf tutan dönem şahitlerinden A. Mithat Efendi'de aynı minvalde tespitlerde bulunmuştur. “ İtikadı acizanemize göre halkın efkârı umumiyesi bu bapta muvafık olmadıktan sonra vükeladan yalnız üç, dört zatın öyle tebeddül-i saltanat gibi cihanı yerinden sarsacak olan bir vaka-i azimeye asla muvaffak değil mütecasir olabilmeleri dahi tasavvur kılınamaz (A.Mithat Efendi, 2013, s.144). Benzer ifadeler darbenin paydaşlarından biri olan Şeyhülislam Hayrullah Efendi tarafından da dile getirilmiştir: “Birkaç senelerden beri beklenen tebeddül i saltanat derhal duyulup ve duymayanlara haber gönderilip peyderpey gelen vükela ve vüzera ve ulema ve sair erkân-ı devlet ve ahali ve talebe-i ulum gelip Sultan Murad-ı hamis hazretlerine kemal-ı messerat-ı uzmâ ve şadmani ile biat eylemişlerdir” (İbretnüma, 1989, s.193).

V. Murad'ın kısa soluklu saltanatına kapı aralayan mezkûr darbenin seyrine ilişkin yukarıda isimleri zikredilenler ile aynı görüşte olan bir diğer isim ise Ahmed Saib'dir. Darbenin birkaç kişinin huzursuzluğundan kaynaklanan bir teşebbüs olmadığı, aksine millet nezdinde bu fikrin belli bir karşılığının olduğu iddia edilmiştir. “Şehzade hazretlerinin fezail-i müktesebatlarının millet ve vatanın esbab-ı selamet ve saadetini istihsal ve istikmale kâfi, Sultan Aziz'in su-i idare ve israfının menafi-i mülk ü millete münafi olduğunu his eden hamiyetperveran millet bu halden fevkalade me'yus olarak hal' i mes'ele-i ma'lumesinden pek çok evvel Sultan Aziz'in selamlığa çıktığı sırada ortalığa bir velvele vererek karışıklıkta Sultan Aziz'i hal' edip yerine Sultan Murad'ı getirmek gibi teşebbüsatta buldukları İstanbul'un ba'zı taraflarında söylenmekte idi (A. Saib, (?), s.12).

Hal' vakasını Abdülaziz'e bildirilmesi için Redif Paşa'nın Darüssaade Ağası Cevher Ağa'ya hitaben “Git valide sultana haber ver, millet sultan Aziz'i tahttan indirip Sultan Murad'ı padişah ettiler” (Uzunçarşılı, 1943, s.363) emri yukarı satırlardaki iddia ve ifadelerin özeti mesabesindedir.

Sultanın hal'ine ilişkin fetva emini tarafından kaleme alınan fetvada ise sabık sultan, akıldan mahrum, nefsi, nesli, malı, dini ve dünyevi işleri ihlal eden biri olarak itham edilmiş, hal'i gerekir mi sualine, darbenin taraflarından olan Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi “el-cevap olur” şeklinde cevap vermiştir.²

Tebeddülât-ı saltanata sebep olan darbenin, 1876 Mayıs'ında vuku' bulmadığı aksine yanlış politik tavırlar nedeniyle gecikmiş bir hadise olduğu beyan edilmiştir. Ancak dönemin resmi evraklarında darbenin akıl hocalarından olan Mithat Paşanın İstanbul'a avdetiyle talebe-i ulumu ayaklandırıp cami-i şeriflerde vaazlarla halkı isyana teşvik ettirdiği iddiası da göz önünde bulundurulmalıdır (BOA. YEE. 79-57). Bu iddiaya ek olarak dönemin halef-selef vak'anüvisleri Ahmet Cevdet Paşa ve Lütfi Efendi de zikrolunan iddialara iştirak etmeyip hal'e ilişkin fetvanın hem biçim hem de içerik açısından sorunlu olduğunu söylemişlerdir. Cevdet Paşa ve Lütfi Efendi, hal' fetvasının, teamüllere uygun bir şekilde hazırlanmadığını, Mithat Paşa konağında fetva emini tarafından kaleme alınıp şeyhülislam tarafından “olur” cevabıyla onaylandığını bu tavrın da kurumsal bir hafızanın mahsulü değil “ben yaptım oldubitti” anlayışsızlığının bir tezahürü olduğunu beyan etmişlerdir (A.Cevdet Paşa, 1980, s.230; Uzunçarşılı, 1943, s. 360). Lütfi Efendi, hadiseye ilişkin kaleme aldığı risalede, fetvanın içerik açısından çok fazla mahzurlu olduğunu belirtmiş hatta mezkûr anlayışsızlığın fetvaların zeylinde mu'tad olan “Allahü a'lem” kaydını bile takayyüd etmeyi hatıra getirmedeğini söylemiştir (Uzunçarşılı, 1943, s.360-361).

Emir'ül-mü'minin olan zeyd muhteli şu'ur ve umur-ı siyasiyeden bîbehre olup emval-i miriyeyi mülk-ü milletin takat ve tahammül idemeyeceği mertebe masarif- i nefsanîyesine hasr ve umur-ı diniyye ve dünyeviyeyi ihlal ü teşviş ve mülk-ü milleti tahrip edip bekası mülk-ü millet hakkında muzır olsa hal' lazım olur mu? El cevap olur (Uzunçarşılı, 1943, s.360; M. Celaleddin Paşa, 1979, s.236).

Fetvâ-emîni Kara Halil Efendi'nin kaleminden sadır olan bu fetva içeriğinin darbecilerin zanlarından ibaret olduğunu, fetva emininin kendisine ne dikte edildiyse onları yazdığını dönem müşahit ve memurlarından A. Cevdet Paşa “ma'ruzat” adlı eserde ifade etmiştir. Fetva-emininin “ulemâdan bir zât olup, umûr-ı hariciyeye asla ma'lûmâtı olmayup, çocuk gibi her şeye aldanur sâde-dil bir hoca-efendi olmasından bahisle havâss-ı vükelânın yalan sözler ile kendüsünü aldatacaklarına ihtimâl vermeyüp hemen fetvâ verdiğini iddia etmiştir (A.Cevdet Paşa, 1980, s.230).

Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin hal'ine dâir verilmiş olan fetvâ, Sadrazam Rüşdi Paşa'ya verilmiş ve alenen okunmuştur. Mithat Paşa konağında alelacele kaleme alındığı için fetvâhânenin usûl-i sakk ü sebkine muvâfık olmadığı görülmüştür. Birkaç gün sonra Hayrullah Efendi bu fetvânın Fetvâhâne'deki defter-i mahsûsuna ber-mu'tâd kayd olunmasını emr etmiş, baş-müsevvid bulunan merhum Ömer Hilmi Efendi, *Fetvâhânedeki tesvîd olunmayan fetvaların kaydı usûlden değildir. Hem de bu fetvâ sakk ü sebkî muvâfık-ı usûl değildir*» [deyu] kayd etmemiştir (Cevdet Paşa, 1980, s.233).

Dönem müşahitlerinden ve bürokrasinin güçlü simalarından olup Abdülhamid II saltanatında on üç yıl Dâhiliye Nazırlığı yapan Mehmed Memduh Paşa da fetvada Sultan Abdülaziz'e atfedilen bu ithamların gerçekte bağdaşmadığını belirtmiştir. Son olarak darbenin muktedir komutanlarından Süleyman Hüsnü Paşa'da kaleme aldığı eserinde; “Paşa hazretleri, tebdil-i saltanat hal-i hazırı istibdadı vikaye için olmadı, herkes te'min istikbal-i millet için bu fedakârlığı deruhte etti. Bu işi yapanların da ne sultan-ı mahlu'ya bir gazez-i şahsı ve ne de şimdikine bir nisbet-i mahsusaları var idi ” demiş ve hal' sonrası müzakerelerde sadrazama mukabelede bulunarak sebep-i hal'in meşrutiyet ile doğrudan doğruya ilgili olduğunu söyleyerek asıl niyetini ortaya koymuştur (Süleyman Paşa, 1326, s.62).

3. Na-Murad Sultan V. Murad'ın Hal'ine Meşru Bir Gerekçe: Makasidü’ş-Şerîa

Milletin istiklaline, devletin istikrarına ve neslin istikbaline bir dayanak olarak görülen meşrutî rejimin savunucularından biri de müstakbel padişah adaylarından şehzade Murad'dır. 1841 tarihinde dünyaya gelen şehzadeye Mehmed Murat (BOA, HAT, 1633-15; A. Cevdet, 1980, s.144), ismi Sultan Abdülmecit tarafından verilir. Bu müjde hatt-ı hümayunla kapı halkı ve tebaa ile paylaşılır. “Hazret-i Hâlık bî-zevalin fazl ve ihsânına hamd ve senâ olsun. İş bu pazartesi günü saat onda gülistan-ı sulb- 1 şahânemden bir şahzâde-i arayış efza-yı gehvare-i vücud ve tirazende-i mihr-i şühud olmakla ismini

² Aydın Kurt tarafından hazırlanan Süleyman Hüsnü Paşa'ya aid “Bir Darbenin Serencamı (Hiss-i İnkılab)” adlı eserde Sultan Abdülaziz'in hal'ine ilişkin fetva paylaşılmış ancak matbu eserlerde bu fetvaya yer verilmemiştir. (Bkz. Süleyman Hüsnü Paşa (2020), *Bir Darbenin Serencamı (Hiss-i İnkılab)*, Yay. Haz. Aydın Kurt, İstanbul:Kapra Yayınları, s.67).

Sultan Mehmed Murad tesmiye eyleyüb bi'l-cümle esdika-ı bendegân-ı saltanat-ı seniyyemizi tebşir için iş bu hatt-ı hümayûnumu tahrîr ve darü'l-saadetü'l-şerifem ağası ile tarafına tesyir eyledim.”

Sultan Abdülmecit'in ilk oğlu olması dolayısıyla amcası Abdülaziz'den sonra tahtın müstakbel adayı olan Şehzade Murad, teamüllere uygun olarak teberrüken ilk eğitimine Kur'an-ı Kerim öğrenmekle başlamıştır³. Nakli ve akli ilimleri de ulema ve kurenadan olan yerli ve yabancı hocalardan tahsil etmiştir. Kaderin kendisine bahşettiği bu talih dolayısıyla sarayda ve çevresinde el üstünde tutulmuştur. Çok iyi bir eğitim alan ve kendisini iyi bir şekilde yetiştiren şehzade Murad, hanedanın dışarıya açılan kapısı gibidir (Ahmed Saib, (?), s.10-11).

Hanedanın asırlarca kendisini tebaanın nazarından sakınarak yarattığı gizem ve bundan kaynaklı kutsallık, Mehmed Murad Efendi ve akran hanedan mensuplarınca tedricen ortadan kaldırılmıştır. Sır perdesinin aralanmasına sebep etkenlerin başında Mısır Hidiv ailesinin İstanbul'u sayfiye olarak kullanırken müsrif tavırları ve özellikle Kırım Savaşı ile birlikte müttefik devlet subaylarının, gazetelerinin ve maceraperest vatandaşlarının payitahta ithal ettikleri gündelik alışkanlıkları gelmiştir. İsrafın ve ithal alışkanlıkların en büyük müşteri kitlesini hiç şüphesiz hanedanın şehzade ve sultanları teşkil etmiştir. Ancak bu olumsuzluğa rağmen mezkûr gelişmenin meydana getirdiği diğer önemli bir tavır değişikliği ise hanedan mensuplarının Avrupa'ya ilişkin artan meraklarıdır. M. Murad Efendi başta olmak üzere diğer efendi ve sultanlar meraklarını Avrupa'dan getirdikleri kitaplar ve neşriyatlar sayesinde gidermişlerdir. Böyle bir müktesebatın yarattığı özgüven kendisinin, her türlü dünya görüşüne sahip olanlarla iyi bir iletişim kurmasına kapı aralamıştır (Kutay, 1991, s.18-19). Küçük biraderi ve kendisinin halefi II. Abdülhamid Han, abisini “açık fikirli, erbabı ilim ve irfan ile sık sık görüşür, hürriyet-i fikr ashabi ile müsahabetten zevk duyar” şeklinde tavsif etmiştir (Tahsin Paşa, 2018, s.36).

Murad Efendi'nin, babası Sultan Abdülmecid saltanatında sarayın duvarları ile sınırlı bir hayatı olmamış aksine babası ile birlikte yurtiçi gezilerine de katılmıştır. Sultan Abdülmecit, oğlunu bilhassa hem İstanbul'daki kurum ziyaretlerinde hem de memleket gezilerinde bulundurmak istemişti (Cevdet Paşa, 1953, s.78; Mercan, 2015, s.109; Satı, 2020, s.12). Böyle bir tercihin arkasında siyaseten elde etmek istediği ancak dahili ve harici konjonktürden kaynaklı engeller nedeniyle ulaşamadığı muradına oğlu Mehmed Murad sayesinde kavuşmak niyeti vardır. Babasının ölümünden sonra M. Murad tahtın yegâne varisi olarak amcası Abdülaziz'in veliahdı olmuştur. Aynı rahatlığı Sultan Abdülaziz saltanatında da süren Şehzade Murad, bu imtiyazı doğrudan doğruya tahta cülus eden Sultan Abdülaziz tarafından da almıştır.⁴ Kitaplardan ve İstanbul'un eğlence mekanlarından tanıdığı Avrupa'yı 1867 tarihinde ilk kez bir Osmanlı sultanının seyahati sayesinde yakından gözlemleyecektir (Kutay, 1991, s.18-19).

Avrupa seyahati, Sultan Abdülaziz için “sonun başlangıcı” veliaht Murad için de “başlangıcın sonu” olacak gelişmelere kapı aralamıştır. Avrupalıların şehzadelere özellikle Veliaht Murad'a göstermiş oldukları ilgi ve alaka bu duruma neden olduğu ileri sürülmüştür (T. Nureddin, 1324, s.3). Meraklı bakışlar, Osmanlı hanedan mensupları arasındaki taht oyunlarını alevlendirmiş ötesinde Murad Efendi'nin İngiliz kraliyet ailesi mensubu bir prensesle evlendirilmesine yönelik iddiaları gündeme getirmiştir. Böyle bir iddia taht oyunlarının veliaht üzerine yoğunlaşmasına neden olmuştur. Muhtemelen bu gelişmelerin etkisiyle Sultan Abdülaziz kendi oğlunu daha fazla ön plana çıkarmak için bir takım teşebbüslerde bulunmuş, dolayısıyla veraset usulünü oğlu Yusuf Efendi lehinde değiştireceğine ilişkin şayialara ortam hazırlamıştır (Ebuziya Tefvik, 1973, s.149-150; T. Nureddin, 1324, s.3). Yaklaşık bir yıl önce Osmanlı Devlet erkânının Mısır Hidivliği veraset usulünün değiştirilmesi karşısında verdikleri kötü sınav, mezkûr dedikoduların sıhhatinin sorgulanmasına sebep olmuş ve Veliaht Murad taraftarlarının özellikle Yeni Osmanlıların Abdülaziz yönetimine ilişkin tereddütlerini artmıştır (Ebuziya Tefvik, 1973, s.180-211-213-219).

³ “...şehzade civanları devletlü necabetlü Sultan Murad Efendi ve Sultan Abdülhamid Efendi hazeratının lehü'l-hamd ve'l minne bed'i kuran-ı azimüşşan (BOA, HAT, 1656/6)

⁴ Size bir veçhile sıkıntı çektiğim. Pederinizin zamanında ben nasıl gezdim ise siz de öyle padişah-zadelige yakışacak surette gezmelisiniz. Cuma günleri istediğiniz camiye gidip namaz kılınız. Sair günler okuyup yazınız. (A. Cevdet, 1960, s.146)

Gelişmeler karşısında Murad Efendi, Avrupa’daki firari hareket ile irtibatını giderek sıklaştırmış ve amcası Sultan Abdülaziz’in her hareketini takip etmeye başlamıştır (Tahsin Paşa, 2018, s.74). Murad Efendi ile muhalif firari hareketin, devletin ve milletin sorunlarına ilişkin çözüm önerilerindeki ortaklık, ilk irtibatın İstanbul’da başlamasına neden olmuştur. Bu irtibat ilerleyen zamanlarda cemiyetin önde gelen isimlerinden Namık Kemal ile ahabplığa kadar gitmiştir (Hülagü, 2003, s.97). Namık Kemal başta olmak üzere Bab-ı Ali despotizmi karşısında bir araya gelen meşrutiyet taraftarları bu duruma sebep Fuad ve Ali Paşaların birer yıl arayla vefatları sonrasında peyderpey ülkeye dönmüşlerdir. Velihaht Murad Efendi, cemiyet mensuplarının memleketlerine avdetleri sonrasında bu irtibatını sıklaştırmış (Ebuziyya, 1973, s.421) ve halefi II. Abdülhamid Han’ın iddia ettiği üzere hayaline bir adım daha yaklaşmıştır.⁵

Tuna Vilayetinde elde ettiği başarılar sonrasında yıldızı parlayan Mithat Paşa’nın Bağdat Valiliğinden istifa edip İstanbul’a döndüğünde kendisi ile ilk görüşmelerden birisi de Murad Efendi olmuştur (Midhat Paşa, 1997, s.XXII). Darbenin siyasi kanadının lideri Mithat Paşa ile olan bu yakınlık cemiyetin önde gelen diğer üyelerinin de dikkatini çekecek ve Murad Efendi Abdülaziz Han saltanatına son verecek, meşrutiyetçi hanedan mensubu olarak kutsanacaktır. Ancak, askeri kanat meşrutiyet konusunda siyasiler kadar pek de iyimser değildiler (T. Nureddin, 1324, s.5). Öncelikli sorun bir rejim değişikliği değil dâhili dünyada iklimden kaynaklı kıtlık ile mücadele ve harici âlemde ekonomik buhranın yarattığı kriz nedeniyle iflasın eşiğindeki hazineye müdahaledir. Ve her iki problemin çözümünü için uygulamaya konulan planların başarısızlığından kaynaklı olarak Osmanlı Avrupa’sında meydana gelen isyan dalgası karşısında yaşanan acziyetin bertaraf edilmesidir. Hal’ sonrasında bahse konu olumsuz yapıya ilişkin dönem neşriyatında yapılan tasvirlerde şu içerikte bir tablo ortaya konulmuştur.

Uzak vakitlere gitmeksizin şu birkaç ay zarfındaki mazimizi, halimizi, istikbalimizi bir mukayese edelim. Biz bundan bir iki aya gelinceye kadar gayet sık ve mahalli sarp karanlık bir ormanın içinde idik, ki her tarafımızda pusular kurulmuş altımızda lağımalar doldurulmuş her yandan bir canavar üzerimize hücum ederek ağzını açmış olduğu halde biz yolu şaşırıp kalmış ve çok def’a elimizi düşmanın eline vererek körü körüne götürdükleri taraf gitmekte idik (Sabah 29 Haziran 1876).

1873-74 yılları arasında Anadolu’da vuku bulan kıtlığın aynı yıllarda Balkanlara da sirayet etmesi (BOA, A. MKT.MHM. 476/13; BOA, HR.TH. 15/28; BOA, SYS, 211/53) ve süreci yönetme noktasında Rus hariciyesiyle kurulan yakınlıktan dolayı yaşanan aksaklıklar sadrazam nezdinde sultanın meşrutiyetinin bir mesele haline gelmesine sebep olmuştur. Yine aynı zaman aralığında başlayan ve kapitalizmin ilk büyük sınavı olan ve sanayileşmiş ülkeleri tehdit eden “büyük depresyon”, borç ilişkisi üzerinden ekonomik etkinliğini sürdüren Abdülaziz saltanatını içinden çıkılmaz bir çıkmaza sürüklemiştir. Kıtlık ve krizin yarattığı siyasi, iktisadi ve içtimai açlık hissi idarede ihmalkârlıklara kapı aralamış (A. Saib, (?), s. 53) ve bu tablo Bosna’dan başlamak üzere Edirne’ye kadar Osmanlı Avrupa’sını isyanların beşiği haline getirmiştir. Payitaht İstanbul bu tablo karşısında sessiz kalmamış, cemiyet mensuplarının kışkırtmalarıyla sokak ve caddeler protestolara sahne olmuştur. Bu kaos ortamı “tebeddülat-ı saltanatı” vak’a adiyeden kılmış 30 Mayıs 1876 tarihinde bir darbe ile Abdülaziz Han’ın saltanatına son verilmiş ve V. Murad tahta çıkarılmıştır. Yayımlanan hatt-ı hümayunda bahse konu tablo ve çözüm önerisi dönemin resmi gazetesinde şu şekilde tasvir ve tebyin edilmiştir.

Cümlenin malumu olduğu vechle biraz zamandan beri devletin umur ı dahiliye ve hariciyenin bulunduğu ahval -ı müşkile efkar-ı amme hakkında ba’zı mertebe emniyetsizlik ile malen ve mülken bir takım muzıratları ve türlü türlü rahatsızlıkları muceb olmuş olduğundan evvel be- evvel bu halin ıslahıyla memleketin ve umum teb’a-ı devletin asayiş ve emniyetini ve maddi ve manevi saadet ve selametini muceb bir tarik ittihazı vecibeden olup bu da usul-i idare-i devletin bir esas metin ü sahih üzerine te’sisine mevkuף ve bizim hemişe-i efkâr ve niyatımız dahi bu noktaya münhasır ve ma’tufdur.

⁵ Sultan Murad merhumda da saltanat fikri var idi her sözü padişah olsam derdi daima muhaveresini bu noktaya getirir idi Buda kendisine işaretinden ileri geldi (Hülagü, 2003, s.97)

Binaenaleyh ahkâm-ı şerî’anın icrasıyla beraber devletin idare-i umumiyesi nefis-ül ümare ve kabiliyet-i ahaliye tevfikeyen kavanin-i kavîyye ile takyid olunarak umum teb’a-ı şahanemizin bila-istisna nail-i hürriyet-i tamme olmakla beraberher türlü terakkiyatını bil-cümle efrad-ı teb’anın muhabbet ve muhafaza-ı vatan ve devlet ve millet hususunda ittihad-ı efkâr niyatını müstelzim bir kaide-i sabite ve salimenin nasıl olması ve ne esas üzerine bina edilmesi iktiza eder ise beyne-l-vükela müzakeresiyle kararının istizan kılınması (Takvim-i Vekayi, 11ca 1293).

Sultan Murad'ın tahta çıkarılması hem dahilde hem de hariçte biraz tereddütten sonra memnuniyetle karşılandığı (BOA.HR.TO. 516/101) ve süreçten memnun olmayan tek harici gücün Çarlık Rusya olduğu ifade edilmiştir (A. Saib, (?), s. 15; T. Nureddin, 1324, s.4; İstikbal, 3 Haziran 1876).⁶ Çarlığın memnuniyetsizliği, meşrutiyet iddiasının gerçekleştirilmesi durumunda Osmanlı Avrupa’sındaki pan-slavist politikaların mezkûr anayasal meşrutî monarşi ile akamete uğratılma korkusundan ileri gelmiştir. Çarlığın korkusu, hatt-ı hümayunun yayımlanması ve akabinde Sultan V. Murad sağlık sorunları nedeniyle kısa bir sürede sevince dönüşmüştür.

Şehzadeliğinin son demlerinde muhalif hareket ile yakınlaşmasının yarattığı yoğun görüşme trafiğinden kaynaklı korku, Murad'ın zayıf bedenine ağır gelmiş, darbenin ve akabinde amcası Sultan Abdülaziz'in ölümü/öldürülmesi zihinsel dengesini bozmuştur. Dönem müşahitlerinden A. Cevdet Paşa, sultanın yaşadığı travmayı şu alıntı ile tasvir etmiştir; “Sultan Murad Han hazretleri sofrada iken kurenasından biri, bu hadise-i fecî’âyı kendisine hikâye ettik de yevm-i hal’ ve cülusun te’sir-i dehşetiyle duçar-ı za’f-ı fütur olan şuuruna birdenbire hâle gelmiştir” (Cevdet Paşa 1-13, 1953, s.XXVI). Sultan Murad'ın bu rahatsızlığı nedeniyle cülus törenleri tamamlanmamış (A.Saib, (?), s.213), sefirlik koridorlarında ve İstanbul sokaklarında dedikodular giderek artmıştır (A. Saib, (?), s.213-215; T. Nureddin, 1324, s.13). Rahatsızlığının şiddeti artarak devam etmiş, vükeladan huzuruna girenleri öpmek ve kucaklamak gibi hareketler görülmeye başlanmıştır (M. Celaleddin Paşa, 1979, s.189). Sultanın tedavisi için dahildeki doktorların yanı sıra yurtdışından da doktorlar davet edilmiş ancak bir netice alınamamıştır.

1 Eylül 1876 tarihli bir vesikada yani Sultan Murat'ın hal'inden bir gün sonra, sultanın tahttan indiriliş nedeni ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Devletin içinde bulunduğu durum ve sultanın amansız hastalığı, erkân-ı erbaa olarak nitelendirilen darbecilere taht değişikliğinden başka bir seçenek bırakmamıştır. Tebeddülât-ı saltanattan önce Sultan Murad'ın geçirdiği nöbet sebebiyle vükela her işi bir tarafa bırakıp münhasıran cülus-ı humayun meselesi ile uğraşmışlar, hatta taht değişikliğinde “sübut-ı zaruret için şer’an bir ay mehil mevzu iken iki ay intizar edildiği” ancak memleketin düçar olduğu müşkilat münasebetiyle bir müddet daha te’hir tarafına gidilmek istenilmiş fakat Sultan Murat hazretlerinin sıhhatçe ümide meydan vermemesi üzerine sadrazam ve şeyhülislam ve Mithat Paşa ve ekabir-i ulema ve memurin-i mülkiye ve askeriye içtima’ etmişlerdir. Sadrazam söze başlayarak Sultan Murat hazretlerinin düçar oldukları hastalığın ifakat bulamayacağı üzerinde durmuştur. Bu durum tahkik edildikten ve devletin ahval-i müşkülde içinde bulunduğu bahisle mesele-i inhila’da tereddüt, mucib-i netayic-i vahime olacağı nedeniyle taht değişikliğine karar verilmiştir (BOA.Y.PRK.TKM71-19). Doğduğunda kendisi için edilen “vacib’ül vücud ömrünü memdud ve kudümünü zat-ı mülükânemize ve bi-l-cümle ibad-ı müslimine mübarek ve mes’ud eyleye” (BOA, HAT, 1633-15), duası yaşantısından kaynaklı sorunlar nedeniyle pek de te’sirli olmamıştır. Darbeci cemiyet üyeleri “nigehban-ı meşrutiyet” olarak kutsadıkları V. Murad’ı 3 ay sonra sessiz bir şekilde tahtan indirmek için kardeşi II. Abdülhamid ile pazarlığa girişmişlerdir.

II. Abdülhamid Han yaşanan bu krizi şu cümleler ile özetlemiştir. “Mithat Paşa ile Mütercim Rüştü Paşa biraderim Sultan Murat'ın hastalığı üzerine bana geldiler ilk onlarla orada mülaki oldum orada benden şekl-i hükümeti meşrutiyet mi yoksa istibdat mı hangisini tercih edersen diye sordular.

⁶ Sultan Murat tarihini kaleme alan Ahmet Saib, bu taht değişikliği karşısında ilk muhalif duruşu sergileyenin Veliht Murad Efendi olduğunu iddia eder. Sultan Murad'ın, “sert bir sesle bunun bir cinayet olduğunu Avrupa hükümetlerinin bilhassa Rusya’nın mazlum bir padişahın hal’ine razı olmayacağını söyleyerek tepinmeye başladı. Sulatn Murad'ın bu tavrı karşısında Sadullah Bey edep ve terbiye dahilinde mukabelede bulundu. Heyet-i vükelanın sefaret-i maiyet vapurunun cüluslarda çekilmesi mu’tad olan sancığın çekilmesinden ibaret bulunan arzusunu tebliğ etti. Sefir kabul etmeyeceğini söyledi. Sadullah Bey artık Ignatieff’in lakırdılarını kulak vermeyerek diğer sefarethanelere azimet etti. Onlar dahi biraz tereddüt ettilerse de derhal kendi hükümetleri ile mübadele-yi efkâr ederek sancaklarını çektiler yalnız Ignatieff son derece inadında ısrar etti durdu (Bkz. A. Saib, 1324, s.3).

Ben de cevaben: Avusturya imparatoru Macaristan'a gider başına Macar şapkasını giyer. Macaristan'dan Avusturya'ya gelir oralı olur. Bir gemi kaptanı gemiyi kumanda ettiği zaman nasıllı icap eden hale göre kumanda ederse ben kumanda mevkiine gelince selamet-i memleket hangi suret-i idarede olduğuna kanaat gelirse ve hangi idare zaruri görülürse onu ihtiyar ederim dedim .. İlaveten şunu da söyleyeyim ki: Benim şimdiki kanaatim ve niyetim şekl-i meşru meşrutadır. Çünkü istibdat-i idarede iyi ve kötü her şey hükümdara atfedilir. Vükela hiç mesuliyet kabul etmez dedim... Bu sizin bugün daha iyi, işinize gelmeyebilir dedim, güldüler” (Hülagü, 2003, s.340).

II. Abdülhamid Han, darbenin sivil kanadını ikna etmiş olacak ki “cülusundan beri müptela olduğu illetten ifakat bulamadığı cihetle şer’an müntehal olan” (BOA. A./MKT.NZD. 356-69) Sultan Murad tahttan indirilmiştir. İddia odur ki Şeyhülislam, Murad'ın hal' fetvasını ağılayarak imzalamış.

-İmamü'l müslimin cünun ı mutbık ile mecnun olmakla imametden maksud ı fevt olsa uhdesinden akd-ı emanet münhal olur mu?

-El cevap beyan buyrula: Allahu'l alem olur (T. Nureddin, 1324, s.15).

Hal' fetvasına ilişkin arşivde paylaşılan metin ise daha tafsilatlıdır. Fetvada konumuzun öznesi konumundaki “makasidü’ş-şerîa” kavramı ön plana çıkarılmış ve Sultan Murad'ın tahtan indirilişi fıkhi bir kavram olan mezkûr kelimeye bağlanmıştır. Metinde sultanın taşınması gereken şartlar ardı ardına sıralanmış ve mezkûr hususiyetlere sahip olanın taht sahibi olacağı belirtilerek muktedir olabilmesinin meşruiyeti ise hizmet ile doğru orantılı görülmüştür. Taht adayının veya tahttaki sultanın “mesalih-i umur-u ibadi kemâhî- hakkıha rü’yetde lazım ve şart olan eşya-yı adideki müslim ve hür ve akıl ve balığ ve erkek ve kadir olması” bunların “zeval ve in’idamı yani riddet ve cünun-ı mutbık” evrilmesi bir diğer ifade ile hastalıkla mezkûr şartların ortadan kalkması ve sürekli cinnet durumuna dönüşmesi karşısında ise bir ay kadar beklenilmesi aksi durumda “ulumu unuttur surette maraz kendisine tari olmak ve amâ ve sağır ve dilsiz ve mesalih-i müslimini kıyam ve rü’yetten aczi cihetiyle nefsinin hal’ ve isti’fa’ etmek gibi şeylerden birinin zuhuru sebebiyle akd-ı imamet tabi’atıyla çözümlü hâl’-i hâcet-i mess etmeyerek halife olan zat-ı min-kıbeli’r-rahman ma’zul olur (BOA. Y.PRK.MŞ. 1/2).

Sultan Murad'ın hal'inde makasidü’ş-şerîaya yapılan atfın kamusal bilinçte taze olduğu ve herhangi bir karmaşaya meydan vermeyecek tarzda kamuoyunun(efkâr-ı umumiye) kavrama aşına olunduğu ihtimal dâhilindedir. Zira bahse konu kelime başlığı altında yazılan bir eser 1860 yılında 1200 nüsha olarak tab’ olunmuştur (BOA. İ.DH.473/31722).

Sultan Murat doksan üç gün saltanat sürmüştü ve bu süre içinde sadece yedi gün kendine mâlik olduğu iddia edilmiştir (Küçük, 2020, s.184). Hal'inden sonra Çırağan sarayına nakl olunan Sultan Murad, valideleri ve bütün a’zayı hanedanları ile orada ikamet etmiştir. Müşârunileyh hazretlerinin kâtipleri ve yaverleri ve hademesi elhâsıl zaman-ı saltanatlarında bulunan tevabi’ padişah-ı cedid hazretlerinin iradeleriyle yine yanlarında bırakılmıştır. Kendilerinin buldukları hal muktezasınca ve dünkü gün cereyan eden hal’ vak’asından bile bi-haber olduğu ifade edilmiştir. Vesikanın son cümlesinde ise “zan edildiğine göre müşârunileyh hazretlerinin kuvve-i aklıyesi kâmilen mahv olmuştur” (BOA. Y.PRK.TKM71-19) iddiası, vefat tarihi olan 29 Ağustos 1904’e kadar ileri sürülmüştür. Bu iddialara rağmen mahlu’ sultan Murad Han'ın taht sevdasından vazgeçmediği de dönem kamuoyunun dilinden düşmemiştir (BOA. Y.PRK.TKM. 6/71).

Sonuç

Osmanlı Devleti’nde ferdin, cemaatin veya milletin kaderinin bir kişinin iki dudağı arasından çıkan kelimelere bağlı olduğu tarih anlatısında sıkça dile getirilmiştir. Ancak devletin selametine ve milletin saadetine sebep olan töre ve fikhın, telkin ve teklif ettiği anlam-değer kümeleri mezkûr söylemi yalanlamış tam aksine emir olmanın asgari şartlarını mükellef ve mesul bir bilince ve eyleme dayandırmıştır. Devletin inkişafından intişarına, ihtişamından inhilaline kadarki süreçte tahta çıkartılan veya tahtan indirilen sultanlar aynı maksatla muktedir veya mahlu’ ilan edilmişlerdir.

İnhilal döneminin talihsiz sultanlarından biri olan V. Murad da mezkûr maksatların kurbanlarından biri olmuştur. Makâsîdü’ş-şerîanın zaruriyat kısmına tekabül eden akıl, nefis, nesil, mal ve din kriterleri karşısındaki mükellefiyetleri yerine getirmemesinden dolayı amcası Abdülaziz tahtan indirilmiş ve yerine tahta çıkartılmış ancak benzer nedenlerden ötürü doksan üç gün sonra amcası ile aynı kaderi paylaşmıştır. V. Murad'ın hal' fetvasının içeriğiyle seleflerinin hal’ fetvalarının muhteviyatı

aynı olmakla birlikte “makasidü’ş-şerîa” kavramına vurgu yapılması ilginç bir anekdot olmuştur. Mezkûr kavramın V. Murad'ın hal'ine has olması, mahlu' sultanın akıl sağlığından mı yoksa kavramın kamusal bir kullanımının olmasından mı kaynaklandığı sorularını akla getirmektedir. II. Mustafa'nın da aynı sebeplerle hal' edilmesi dikkate alındığı zaman bahse konu kavramın kullanımının ilk seçenek olan akıl sağlığından ziyade ikinci seçenekle ilgili olması daha makul görünmektedir. Metinde de ifade edildiği üzere hal' öncesinde kavramın literal karşılığı olan eserin basımı bu tespiti teyit eden bir gelişme niteliğindedir.

Netice itibariyle V. Murad'ın hal'ine ilişkin verilen fetvada “makasidü’ş-şerîaya” muvafık bir bilinç ve buna eşlik eden eylem muktedir olmanın asgari şartı görülmüştür. Makasudü’ş-şerîanın törenin ve fikhın telkin ve teklif ettiği tavsiyelerin toplamı olduğu malumun ilamıdır. Dolayısıyla törede açılıp doyurup çıplağı giydirdiğin müddetçe “kağansın” veya fikhın asli kaynağı hadislerde görüldüğü üzere hizmet ettiğin sürece “halifesin”. Osmanlı sultanlarının saltanatları, bu mükellefiyetleri ve mesuliyetleri yerine getirdikleri müddetçe meşru olmuş aksi durumda ise hal' edilmeleri caiz görülmüştür.

Kaynakça

a) Resmi Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

b)Gazeteler

İstikbal

Sabah

Takvim-i Vekayi

c)Kitap ve Makaleler

Abdi Tarihi (1999). *1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser*, Haz. Faik Reşit Unat, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Abu-Manneh, B(1994), The Islamic Roots of the Gülhane Rescript, *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 34, Issue 2 (Nov., 1994), pp. 173-203.

Ahmed Cevdet Paşa (1980). *Maruzat*, Çev: Y. Hallaçıoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları.

.....(1309). *Tarih-i Cevdet VIII*, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye.

.....(1960). *Tezakir 13-20*, Haz. C. Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

.....(1953). *Tezakir 1-13*, Haz. C. Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ahmed Saib (?). *Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis*, Mısır: Hindiye Matbaası.

Ahmet Mithat Efendi (2013), *Üss-i İnkılap*, Haz. İ.N. Uysal, İstanbul: Dergâh Yayınları.

M. A. Asım Efendi (2015), *Asım Efendi Tarihi II*, Haz. Ziya Yılmaz, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.

Beydilli, K.(2020), Mustafa IV, *DİA*, İstanbul: TDV. Yayınları, s.283-285.

Cabi Ömer Efendi (2003), *Câbi Tarihi*, Haz. M.A.Beyhan, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ebuzyiya Tevfik (1973), *Yeni Osmanlılar I*, İstanbul: Kervan Yayınları.

Hülagü, M. (2003), *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri (1909-1918): Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, İstanbul: Pan Yayıncılık.

- Hüseyin Tuği (2010), *Musibetname (Tahlil-Metin ve İndeks)*, Haz. Ş.N. Aykut, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İbn Arabî (2018), *Tedbîrât-ı İlâhiyye, Şarih: Ahmed Avni Konuk*, Haz. Mustafa Tahralı, İstanbul: İz Yayıncılık.
- İbrahim Peçevi (1283), *Tarih-i Peçevi*, İstanbul: Matbaa-i Amire.
- İbretnüma (1989), *Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler*, Haz. B. Sıtkı Baykal, Ankara: TTK Basımevi.
- İmam Gazali (1969), *Nasihât-ül-Mülûk (Devlet Başkanlarına)*, (O. Şekerci, Terc.). İstanbul: Sinan Yayınevi .
- İnalcık, H. (2014), *Devlet-i Aliyye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi (?), *Ravzatü'l-Ebrar*, İstanbul (?).
- Karlangıç, O.(2017), “Ahmet Cevdet Paşa’ya Göre Tanzimat Dönemi Osmanlı Devlet Ricalı”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C.3, S.3. ss.266-297.
- Kâtip Çelebi (1286), *Fezleke I*, İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası.
- (1287), *Fezleke II*, İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası.
- Kutay, C. (1991), *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Küçük, C. (2020), Murad V, *DİA*, Ankara: TDV. Yayınları, s.183-185.
- Mahmud Nedim Paşa (1327), *Ayine ve Hasbihal*, İstanbul: Karabet Matbaası.
- Mahmut Celaledin Paşa (1979), *Mir'at-ı Hakikat*, İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- Mercan, M. (2015), “Sultan Abdülmecid'in Rumeli ve Anadolu'ya Yaptığı Geziler”, *Ortaköy Büyük Mecidiye Cami (Nakş-ı İstanbul)*, Ed. Ahmet Uçar, İstanbul: Gürsoy Group, ss.85-116.
- Mevlânâ Mehmed Neşrî (2008), *Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1485)*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Mithat Paşa (1997), *Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, Haz. O.S. Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları.
- Muhyiddin El-Kâfiyeci (2018), *Seyfû'l-Mülûk-Seyfû'l-Kudât*, Haz. Nail Okuyucu, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Mustafa Naima Efendi (2009), *Tarih-i Na'imâ*, Haz. M. İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Necmeddin Et-Tarsûsî (2018), *Tuhfetü't-Türk*, Haz. Muhammed Usame Onuş, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Orman, S.(2021), *Gazalî, Adalet ve Sosyal Adalet*, İstanbul: İktisat Yayınları.
- Piterberg, G. (2017), *Bir Osmanlı Trajedisi (Tarih Yazımının Tarihle Oyunu)*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Raşid Mehmed Efendi (1282), *Tarih-i Raşid II*, İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Satı, İ. (2020), *Sultan V. Murad'ın Hayatı ve Kısa Saltanatı (1840-1904)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Solakzâde Mehmed Hemdemî (1297), *Solakzâde Tarihi*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Süleyman Hüsnü Paşa (2020), *Bir Darbenin Serencamı (Hiss-i İnkılab)*, Yay. Haz. Aydın Kurt, İstanbul: Kapra Yayınları.

Süleyman Paşa (1326), *Hiss-i İnkılab (Sultan Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hamisin Cülusu)*, İstanbul: Tanin Matbaası, 1326, s.62.

Şanîzâde Mehmed Atâ'ullah Efendi(2008), *Şânî-Zâde Tarihi (1223-1237)*, Haz. Z. Yılmaz, İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Şemdanîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi (1338), *Mür'it Tevarih*, İstanbul: Maarif Nezareti.

Tahsin Paşa (2018), *Yıldız Hatıraları*, Yay. Haz. A. Z. İzgöer, İstanbul: İz Yayıncılık.

Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (2016), *Ahlak ve Siyaset Risaleleri*, Tahkik ve Tercüme: Müstakim Arıcı, İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları.

Tevfik Nureddin (1324), *Sultan Murad'ın Cülus ve Hal'i*, Konstantiniye: Karabet Matbaası.

Uzunçarşılı, İ.H. (1943), Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vak'anüvis Lütfi Efendinin Bir Risalesi, *Belleten Dergisi*, (7-28), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.